

A magyar nyelv helyzete Ukrajnában

A kárpátaljai magyarok kétnyelvűsége

I. AZ ELŐZMÉNYEKRŐL

1. A kárpátaljai magyarok kétnyelvűségének kutatása gyakorlatilag csak a 90-es években vette kezdetét, így nem csoda, hogy alig tudunk valamit a témáról. Ennek több, részben egymással összefüggő oka van.

Az első és talán leginkább meghatározó okot a politikai körülményekben kell keresnünk.

Az elmúlt évtizedekben Magyarország hivatalosan nem vehetett tudomást a szomszédos országokban élő magyarságról. A politikai elszigeteltségre jellemző például, hogy amikor a magyarországi római katolikusok legfőbb egyházi méltósága, Lékai László esztergomi prímás 1979 októberében a moszkvai pátriárka meghívására a Szovjetunióban járt, a katolikus Litvánia fővárosában ünnepi misét mondhatott, a kárpátaljai magyarokhoz viszont nem látogathatott el (vö Skultéty 1980: 138). A két nagy magyar reprezentatív intézmény, a Magyarok Világszövetsége és az Anyanyelvi Konferencia is a megalakulásukat követően csupán az emigráns nyugti magyarság felé volt (lehetett) nyitott, az elcsatolt területek magyar kisebbségei csak az enyhülés után csatlakozhattak hozzájuk. S mivel a kétnyelvűség típusa, elterjedtsége közvetlenül függ attól, hogy milyen nyelvi-nemzetiségi jogai vannak az adott közösségnek, hol és milyen helyzetekben használhatja anyanyelvét, van-e mód az anyanyelven való tanulásra, településterületének milyen a nemzetiségi és nyelvi összetétele stb., a magyarországi nyelvészeknek nem állt módjukban behatóan foglalkozni a kárpátaljai magyarok bilingvizmusával. Még a nyelvjárási kutatásokat is korlátozták, A magyar nyelvjárások atlaszának pl. mindössze négy kárpátaljai kutatópontja lehetett. Az 1991-ben megjelent A magyarságtudomány kézikönyve is két nyomtatott oldalnál kevesebbet szentel a határon túli magyarok nyelvének.

A kárpátaljai magyar kutatókat sújtotta továbbá, hogy – részben szintén a politikai körülmények következtében – sokáig hiányoztak vagy foghíjasak voltak a szervezett kutatómunkához szükséges intézményi keretek. Az Ungvári Állami Egyetemen csak 1963-ban alakulhatott meg a Magyar Filológiai Tanszék, s eztán vehette kezdetét a kárpátaljai magyar nyelvhasználat tudományos vizsgálata. Az egyetemi magyar tanszék létrejötte sem tágitott azonban a politikai korlátokon, így a kényes kérdéseket továbbra sem lehetett érinteni.

Ez, illetve a magyar nyelvészeti tradíciók meghatározták a kutatás irányvonalát.

Bár a magyar–keleti szláv nyelvi érintkezés vizsgálatának nagy hagyományai vannak a magyar nyelvtudományban, a kölcsönhatás tanulmányozása az 1990-es évekig szinte kizárólag az etimológiai kutatásokra korlátozódott, azaz csupán a magyar nyelv szláv jövevényszavait (lexikai kölcsönzéseit) vizsgálták, maga a kétnyelvűség – mint a szókölcsonzés egyik lehetséges közvetítője – nem túlzottan foglalkoztatta a magyar nyelvészeket.

2. Mivel a Magyar Filológiai Tanszék megalakulása óta több publikáció jelent meg e témakört érintően, némi információval mégis rendelkezünk a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségéről.

A monográfiák (Rot 1968, Lizanec 1970, 1976), disszertációk (Mokány 1966, Lizanec 1972, Kótyuk 1973), tanulmányok (Rot 1967, Lizanec 1993, Fodó 1973 stb.) közös vonása, hogy csak a nyelvjárásokkal foglalkoznak, s ezzel azt sugallják, hogy a kétnyelvűségnek a többi kárpátaljai magyar nyelvváltozatban nincsenek nyomai. A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszának I. kötete (Lizanec 1992) viszont csak alig néhány szóban tesz említést arról, hogy a bemutatott nyelvjárást beszélő lakosság kétnyelvű, s akkor sem lép túl az általánosságokon.

A munkák többsége csak a kárpátaljai ukrán nyelvjárások magyar, illetve (sokkal ritkábban) a kárpátaljai magyar nyelvjárások ukrán kölcsönzéseivel (az említett szerzők közkedvelt terminológiájával: jövevényszavaival) foglalkozik, gyakorlatilag teljesen elkerülve a kétnyelvűség és típusai elemzését. Az etimológiai fejtegetéseken túl jórészt csak azt tudhatjuk meg belőlük, amit minden laikus felfedezhet, aki néhány napot a

kárpátaljai magyarok körében tölt. Nevezetesen, hogy magyar beszédünkbe orosz és /vagy ukrán szavakat keverünk.

3. A kárpátaljai magyar lakosság kisebbségi helyzetének, kétnyelvűségének nyelvi következményeiről mindeztidáig alig féltucat olyan írás jelent meg, amelyeknek tudományos értéke is van. Átfogó, nyelvkörnyezettani kérdésekre is kitérő tanulmányt például csak egyet ismerünk. Szerzője Sebestyén Árpád, aki az ungvári egyetem magyar tanszékének magyarországi vendégtanáraként szerzett tapasztalatait írta meg 67 gépelt oldalon A kárpátaljai magyarság nyelvhasználatának kérdései napjainkban: a magyar nyelv helyzete és fejlődésének főbb kérdései a területen című munkájában, amely – valószínűleg azért, mert kényes kérdéseket is érintett – kéziratban maradt.

Pete István (1988) A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat) című tanulmányában kilenc pontban foglalja össze a kárpátaljai magyar választékos, elsősorban az írott sajtóbeli nyelvhasználat sajátos, a magyarországitól eltérő vonásait, a szókészleteiken kívül gyakorisági, jelentéstani, alaktani eltérésekre is kitérve. Ez az első olyan dolgozat, amely nem nyelvjárási szinten vagy a nyelvművelők rosszállásával kezeli a határon túli, ezen belül a kárpátaljai magyar nyelvváltozat belső fejleményeit, hanem azokat természetes jelenségeknek tekinti.

Balogh Lajos 1989 és 1994 között négy évig volt az Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének magyarországi lektora, több írásában (Balogh 1993a, 1993b, 1994a, 1994b) foglalkozott a kárpátaljai magyar nyelvhasználattal. Írásaiban elsősorban a régió magyar nyelvhasználatának olyan sajátos, az anyaországitól eltérő jelenségeit vizsgálja, amelyek a választékos nyelvhasználatban élnek. Az általa bemutatott jelenségek egy része kétnyelvűségi hatás.

II. AMIVEL A MOSTANI KUTATÁS KECSEGTET

1. Lassan a végéhez közeledik az a szociolingvisztikai vizsgálat, amely végre konkrét, ellenőrizhető és empirikus adatokkal szolgálhat a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségéről, s (ami szintén nem elhanyagolható) az eredmények összehasonlíthatóak lesznek egy, az összes európai nyelvi kontaktust azonos szempontok alapján tárgyaló, előkészületben lévő kézikönyv (Contact Linguistics, megjelenőben), illetve a többi határon túli

kisebbségi magyar közösség körében egyidőben zajló kutatás eredményeivel (vö. Kontra 1996).

Az ún. belső nyelvi elemzés mellett azonos súllyal kap helyet a vizsgálatban a közösség nyelvkörnyezettani helyzetének felmérése. Tárgyalni fogjuk pl. a földrajzi és demográfiai jellemzőket (a közösség településterülete, a régió nemzetiségi összetétele), a politikai, gazdasági, vallási, kulturális életet, a kontaktusban lévő nyelvi státusát, funkcióit, nyelvpolitikai helyzetét (az anyanyelvi oktatás lehetőségeit, a közéleti nyelvhasználat kérdései) stb. Sorra vesszük azokat a törvényeket, rendelkezéseket, amelyek szabályozzák a kárpátaljai magyar közösség jogi helyzetét.

A nyelvkörnyezettani elemzést egy szociolingvisztikai kérdőíves vizsgálat egészíti ki. A kérdőívet 1996 nyarán négy településtípusban (magyar többségű város és falu, illetve magyar kisebbségű város és falu) összesen 144, kor, nem és iskolai végzettség szerint rétegzett felnőtt, magát magyarnak valló adatközlő töltötte ki. Bár az adatok elemzése még folyamatban van, az előzetes eredmények máris értékes információkkal szolgálnak a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségéről.

A kérdőívben többek között a kárpátaljai lakosság nyelvtudására is rákérdeztünk. Az adatközlők arra a kérdésre válaszoltak, hogy saját bevallásuk szerint milyen fokon beszélnek magyarul, oroszul és ukránul. Magyartudását az adatközlők 95%-a nem nagyon jó-nak vagy anyanyelvi szintű-nek ítélte, orosz tudását túlnyomó többségük (91%) a nem nagyon jó-tól a nagyon jó-ig terjedő jelzőkkel minősítette, de ukrántudását csak kétharmaduk (67%) ítélte ilyennek. A magyarok orosz tudásánál jóval gyengébb ukrántudását mutatja az is, hogy az alig néhány szót vagy annyit sem tudók aránya az orosz esetében a minta 6,3%-a, míg az ukrán esetében ugyanez 32,6%.

Ezeknek az adatoknak az értelmezése sem lehetséges azonban a nyelven kívüli tények ismerete nélkül. Például első olvasásra talán meglepő lehet, hogy Ukrajnában, illetve az ukrán többségű Kárpátalján élő magyar lakosság saját bevallása szerint jobban ismeri az orosz nyelvet, mint az ukránt. Ennek az a magyarázata, hogy a Szovjetunió fennállása idején, azaz 1991-ig az ukrainai nemzetiségi (nem orosz és nem ukrán tannyelvű) iskolákban az ukrán nyelvet egyáltalán nem oktatták, a Szov-

jetunió minden iskolájában kötelező volt viszont oroszul tanulni.

A kérdőív segítségével arra is választ kaphatunk, hogy milyen nyelvet használnak a vizsgált közösség tagjai különböző helyzetekben. A családi kommunikációban például szinte kizárólag a magyar nyelvet használják, barátaikkal és szomszédakkal viszont a magyar mellett jelentős mértékben használják az orosz és az ukránt is.

Magánlevél írására a magyart használja szinte a teljes minta (96%), de néhányan oroszul (14%) és ukránul (10%) is írnak magánjellegű levelet. Hivatalos levél írására csak a válaszadók 24%-a használja anyanyelvét, zömük viszont az orosz (56%) és az ukránt (41%) is. Az írásbeli szakmai kommunikáció nyelveként emelkedő sorrendben a következőket nevezték meg: ukrán (29%), magyar (33%), orosz (49%). Az ukrán alacsony részese-
dése feltehetően abból is következik, hogy az adatközlők közel fele saját bevallása szerint nem tud ukránul írni, hiszen sohasem tanulta az ukrán nyelvet az iskolában, ha magyar tannyelvű iskolába járt.

A nyelvhasználati részből nyújtott rövid ízelítő után most nézzünk néhány nyelvészeti adatot.

A kétnyelvűség legszembetűnőbb hatása a kódváltás és a szókölcsönzés, azaz amikor a kétnyelvű beszélők egyazon beszédeseményen (gyakran egyazon mondaton) belül átváltanak az egyik nyelvről a másikra, illetve amikor első nyelvükbe a másik nyelvből emelnek át szavakat. A nyelvhasználati kérdőív kitöltése közben, amikor ebbe az adatközlők beleegyeztek, illetve amikor a körülmények lehetővé tették, a beszélgetést magnetofonra rögzítettem. A magnetofonfelvétel lehetővé teszi, hogy az élőbeszédben vizsgáljuk meg a kárpátaljai magyar közösség kódváltási szokásait, illetve azt, hogy milyen arányban kölcsönöznek a vizsgált közösség tagjai a másodnyelvből szavakat, ezek milyen témakörbe illeszkednek, hogyan épülnek be az anyanyelvi közlésbe stb.

Kevesen tudják, hogy a kétnyelvűségnek a kölcsönzésnél és a kódváltásnál jóval több hatása van a nyelvrendszerre, amelyek a laikusok és a felületes szemlélők előtt rejtve maradnak.

Ilyen például a jelentéskölcsönzés. Jelentéskölcsönzésről vagy tükörjelentésről akkor beszélhetünk, amikor pl. egy szó

jelentése bővül, új jelentéssel gazdagodik a másik nyelv hatására. A *Péter erre az évre is kiíratta a Kárpáti Igaz Szót* mondatban az (újságot) előfizet, megrendel jelentésben használt kiírat szó az orosz *вѣнучамъ* hasonló jelentéseit is felveszi. Ezt a mondatot a 144 kárpátaljai adatközlő 83%-a helyesnek fogadta el, és csak 17% javította ki. Valószínűleg egynyelvű magyarországi magyarok körében fordított lenne ez az arány.

A magyarral Kárpátalján érintkező orosz és ukrán az analitikus, míg a magyar a szintetikus nyelvek közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy míg az előbbieket általában analitikus szerkezettel fejeznek ki bizonyos fogalmakat, addig a magyar jellemzően összetétellel. A kétnyelvű kárpátaljai magyarok a másodnyelv hatására statisztikailag gyakrabban élnek analitikus szerkezettel, mint az egynyelvű magyarok, akik előtt nem áll ott a gyakran használt másodnyelv példája. A nyelvtani kérdőív egyik kérdésében az alábbi két mondat közül kellett az adatközlőknek kiválasztaniuk azt, amelyiket természetesebbnek érzik.

(1) Befizetted már az idej tagsági díjat?

(2) Befizetted már az idej tagdíjat?

A kárpátaljai válaszadók 71,5%-a az (1) mondatot tartotta természetesebbnek, s ismétcsak feltehető, hogy az egynyelvű magyarok másképp ítélnék meg a mondatokat.

De hogy ne csak szigorúan nyelvtani eltérésekről essék szó, lássuk például a névhasználatot.

Köztudott, hogy a keleti szláv nevek három eleműek: család-, kereszt- és apai névből állnak. Ez a három elemű névhasználat volt a hivatalos névforma a Szovjetunióban és az a mai Ukrajnában is, így az országban élő nem szláv népekre nézve is kötelező (vö. Debreceni-Balogh 1995. 342). Ez a fajta névhasználat a magyar beszélt nyelvben is él Kárpátalján, ugyanis a vezető beosztásban lévőket és a pedagógusokat magyarul beszélve is így kellett szilítani néhány évvel ezelőtt. Kozma Endre (199.: 209) így jellemzi a helyzetet: „A magyar gyerek például, ha tanítója a szomszédban lakó Pista bácsi volt, (akinek apja Szabó Ferenc) az iskolában egyszeriben István (vagy Sztjepan) Francoviccsal (azaz hivatalosan Szabov Sztjepan Francoviccsal) találta magát szemben.” Ezt a magyar beszédben idegen, ámde kötelező névhasználati formát úgy próbálta enyhíteni, asszimilálni a kárpátaljai magyarság, hogy magyarosította az apai név

használatát. Így lett Sztyeapan Francovics-ból István Ferencé a magyar beszédben.

Arra a kérdésre, hogy Szokták-e Önt XY-ovna/ovics-nak szólítani?, a 144 fős minta 41%-a azt válaszolta, hogy gyakran, 37% azt, hogy ritkán, és csak 22% mondta azt, hogy egyáltalán nem. Vagyis ez a Magyarországon idegen és jórészt ismeretlen névforma a kárpátaljai magyarok körében meglehetősen gyakori.

Sajátos a kárpátaljai magyar asszonynévhasználat is. A kárpátaljai magyar asszonyok ugyanis általában felveszik férjük családnevét, azaz ha pl. Kis Piroska férjhez megy Nagy Pálhoz, Nagy Piroska lesz belőle, nem pedig Nagy Pálné. A Magyarországon leggyakoribb -né képzős alakot a volt Szovjetunióban és a mai Ukrajnában jogilag lehetetlen felvenni, mert egyrészt nem felel meg a keleti szláv nyelvekben szokásos asszonynévhasználatnak, másrészt csak körülírással (*жена Пала Надѳа* – Nagy Pál felesége) fordítható le oroszra és ukránra (vö. Debreceni-Balogh 1995.). A -né képzős asszonynevek csupán a nem hivatalos magyar nyelvű szférában használhatók. Ez a Magyarországon viszonylag ritka asszonynévhasználat Kárpátalján olyannyira természetes, hogy a legtöbb magyar faluban sértészámba megy, ha a feleség a házasságban megtartja a lánykori nevét. Sőt – mivel az országban, ahol élnek, keleti szláv szokás szerint az apa, és nem az anya nevét használják az azonos családnevűek megkülönböztetésére – a kárpátaljai magyarok közül sokan az Anyja neve? kérdésre nem édesanyjuk lánykori, hanem férje utáni nevét felelik, ezzel szemben a magyarországi magyarok ugyanerre szinte kivétel nélkül anyjuk férjhezmenés előtti nevét választják. A mi mintánkban a 144 válaszadó közül az Anyja neve? kérdésre 58 (40%) anyja lánykori, 86 (60%) pedig anyja férje utáni nevét adta meg.

2. A nyelvkörnyezeti és kontaktusnyelvészeti elemzés mellett a közösség attitűdjének, identitásának vizsgálatára is sort keríttek, mert ezek a tényezők a nyelvhasználatot, a nyelvhez való viszonyulást is meghatározzák.

A kérdőív egyik kérdése pl. így szólt: Határozza meg egy öt-fokú skálán (ahol 1-egyáltalán nem, 5-nagyon erősen), mennyire kötődik Ön az alábbi helyekhez!

Az adatokból jól látható, hogy a közösség nagyon erősen kötődik szűkebb hazájához, Kárpátaljához, a politikai értelemben vett haza, az Ukrán Köztársaság viszont az adatközlők több mint feléből erős ellenszenvet vált ki. Ha elfogadjuk, hogy a „nyelvvel szemben tanúsított magatartás implicit értékítélet a nyelv által fémjelzett csoportról, tevékenységről, és az összetartás vagy az erő társadalmi kapcsolatairól” (Gal 1991, 128), akkor fordítva is igaz lehet a megállapítás, és feltehetjük, hogy ha a kárpátaljai magyarság ilyen elutasítóan viszonyul Ukrajnához mint államhoz, akkor az ország államnyelvéhez, az ukránhoz is negatív lehet a közösség viszonyulása. Amennyiben ez a feltételezés beigazolódná, ennek a nyelvsajátításban lehet meghatározó jelentősége, hiszen tudjuk: közösségi szinten nehezebben vagy kevésbé sajátítanak el egy olyan nyelvet, amelyhez negatív sztereotípiák fűződnek, és fordítva: általában könnyebben és jobban tanulnak egy olyan nyelvet, amelyekhez pozitív asszociációkat társítanak.

3. A fent ismertetett eredmények előzetes mutatványok egy nagy vizsgálatból. Folyik az adatok további finomítása, például a statisztikai elemzést követően azt is meg tudjuk majd mondani, hogy a városokban vagy a falvakban, vagy éppen a férfiak vagy a nők beszélnek-e jobban oroszul és ukránul, vagy azt, hogy a felsőfokú végzettségűek nyelvhasználata közelebb áll-e az egynyelvű magyarországi magyarok nyelvhasználatához, mint az érettségizetleneké, ugyanis a kérdőív nyelvtani részét egy hasonló szempontok alapján válogatott magyarországi kontrollcsoport is kitöltötte, ami lehetővé teszi az egy-, illetve kétnyelvű magyarok nyelvhasználatának összevetését is.

IRODALOM

- Balogh Lajos 1993a. Néhány megjegyzés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról. *MNy.* LXXXIX/2., 225-229.
- 1993b. A magyar nyelv Kárpátalján. In: *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*, 107-121. Ungvár-Budapest: Intermix.
- 1994a. A magyar nyelv Kárpátalján. *Nyr.* 118/1., 26-38.
- Fodó Sándor 1973. Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. *Magyar nyelvjárások* XIX, 41-52.

- Kontra Miklós 1996. Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In: Diószegi László szerk. *Magyarságtudomány 1995-96*, 113-123. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Kótyuk István 1973. *Украинизми в венгерском говоре низовья реки Уж Закарпатской области Украинской ССР*. Kandidátusi értekezés. Uzsgorod: Uzsgorodi Állami Egyetem.
- 1991. A kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar köznyelv. In: Győri-Nagy S. és Kelemen J. szerk., *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I.*, 66-69. Budapest: Széchenyi Társaság-Pszicholingva Nyelviskola.
- 1994. A kárpátaljai magyar sajtó nyelve. *Kárpáti Igaz Szó* 1994/33., 6.
- Lizanec Petro 1970. *Magyar-ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpáton-túli ukrán nyelvjárások anyagai alapján)*. Uzshorod: Uzshorodi Állami Egyetem
- 1972. *Украинско-венгерские языковые контакты*. Nagydoktori értekezés. Lvov: kézirat.
- 1976. *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття: Венгерско-украинские межъязыковые связи*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1992. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I.* kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1993. Ukrán valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In: *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*, 50-56. Ungvár-Budapest: Intermix.
- Mokány Sándor 1966. *Венгерские заимствования в Марамо-рошском украинском диалекте Закарпатской области*. Kandidátusi értekezés. Tartu: kézirat.
- Pete István 1988. A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). In: Kiss J. és Szűts L. szerk., *A magyar nyelv rétegződése*, 779-789. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Rot Sándor 1967. Magyar-ukrán és ukrán-magyar kétnyelvűség
Kárpát-Ukrajnában. *Nyr.* XCI, 185-191.

Sebestyén Árpád: *A kárpátaljai magyarság nyelvhasználatának kérdései napjainkban: a magyar nyelv helyzete és fejlődésének főbb kérdései a területen.* Kézirat év és hely nélkül.

Skultéty Csaba 1980. A kárpátaljai magyarság szellemi élete. In: *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után (1945-1980).* Zürich: Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör Kiadása, 121-142.